

Káli Róbert

Egy birtokjogi per és Balmazújváros társadalma a 18–19. században*

A dolgozat egy úrbérrendezésből kiinduló persorozat hátterének néhány lehetséges aspektusára próbál rávilágítani. Arra, hogy az egész per felvázolásra kerüljön, ebben az esetben nincs lehetőség, ezért azt a magyarországi szakirodalomban rendhagyó módon próbálom röviden bemutatni. A köztörténet táblázatban való elhelyezését Hugh Rockoff alkalmazta *Amerika háborús gazdasági útja* (The America's Economic Way of War) című munkájában.¹

1773	A Mária Terézia-féle úrbérrendezés hivatalos okmánya ekkor készült el a településen. ²
1794–1797	A települést birtokló urak Andrassy István, majd Zsigmond fiú örökös nélkül hunynak el. Így fiskális felmérés kezdődik mindkét birtoktesten.
1798	Semsei Semsey András és családja kapta meg a területet, ahova be is költöznek.
1814	Meghal Semsey András, a birtok új tulajdonosa Lajos lesz. ³
1817–1820	Az első nagyobb per az úrbérrendezés kapcsán, a jobbágyság szerint ekkor igen nagy sérelmeket szenvedtek el. A földesúr ellenben a törvényre és az igazságos kiosztásra hivatkozik. ⁴
1837–1840	Kihirdetik az 1836. évi VI. és X. törvényeket, melyek kapcsán a per újraindul. ⁵
1841	Korrekciót hajtanak végre a jobbágyság javára, ám az ítélet ellentmondásos lett. Az alperes fél így elégedetlennek érzi magát. ⁶
1854	Semsey Lajos végrendeletet ír, melyben csak azzal a kikötéssel adja át gyermekeinek, Andornak, Jenőnek és Lajosnak az örökségüket, ha azok hitbizománnyá alakítják a birtokokat. ⁷
1856	Az 1853. évi úrbéri pátens nyomán újrazivsgálják a pert, ám ez nem módosít a felosztáson. Ugyanebben az évben meghal Semsey Lajos ⁸
1863	A hitbizománnyá alakítás megtörtént. Három hitbizomány: Andor: 11 276 719 n.öl (Balmazújváros) Lajos: 11 671 310 n.öl (Balmazújváros) Jenő: 6 952 333 n.öl (Balmazújváros) 4 571 600 n.öl (Buzinka, Hatkócz, Jászfalu) ⁹
1868	Új per kezdődik. ¹⁰
1891	Újabb nagyobb méretű korrekció zajlik, ezúttal a legelők terén, mely a per végét jelenti. ¹¹

* A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület és a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára 2013. évi történeti pályázatára benyújtott munka átdolgozott változata.

¹ Rockoff 2012.

² MNL SZSZBML IV.A.1.g 1377. k.

³ Pozsonyi 2002. 23.

⁴ BUM 2001.2.1.

⁵ MNL HBML V.607.a 2.

⁶ MNL HBML V.607.a 2.; BUM 2001.2.1.

⁷ BUM 95.39.1.

⁸ BUM 95.39.1./15.

⁹ BUM 95.33.1./2-3.

¹⁰ BUM 2001.2.1.

¹¹ MNL HBML V.607.d 6.

Az amerikai történész módszere azáltal segíti elő a gazdaságtörténettel foglalkozó kötet értelmezését, hogy egyszerű áttekintést ad az érdeklődő olvasó kezébe annak érdekében, hogy a gazdasági és köztörténeti dimenziók közötti váltást ne a főszövegben kelljen elvégezni. Ott azonban egy makroszintről, míg jelen munka esetén egy mikroszintről beszélhetünk. Éppen ezért szükséges röviden kiegészíteni a táblázatban foglaltakat.

Balmazújvároson 1773 és körülbelül 1891 között egy birtokjogi persorozat zajlott a helyi lakosok és a birtok nagyobbik részét tulajdonló Semsey család között. A vita tárgyról később lesz szó, ám annyit mindenféleképpen érdemes megjegyezni, hogy a másfél évszázados játszma következményei jelentős mértékben befolyásolták a lakosok mindennapjait, és ez fordítva is fennáll. A kapcsolódási pontokat mind mentális, mind pedig materiális téren fontosnak tekintem. Előbbi esetében a frusztrációt lehet lényeges elemként kezelni. Minél több belső és külső konfliktus vagy negatív folyamat zajlik le a területen, a földekért folytatott tusakodás annál fontosabb mindkét fél számára.¹²

A történet kezdetén az Andrassy család vezeti a birtokot. István és Zsigmond megosztva gazdálkodnak területeiken egészen halálukig, 1794-ig, illetve 1797-ig. Akkor Balmazújváros visszaszállt az uralkodóra, akitől rövid úton a Semseyek semsei ágához került az irányítás joga. Mindkét oldal esetében nagy a kényszerítő erő, akár a legkisebb földterület megszerzése érdekében is. Ez abból is érzékelhető, hogy az új perfelvételek gyakran valamilyen országos vagy regionális jogi-közigazgatási eseményt követnek. Más szóval a lakosok, amikor csak tudtak, éltek a lehetőséggel egy következő perfelvétel érdekében. Az 1837–41-es perre az 1836. évi törvények adtak lehetőséget, az 1856-osra az 1853. évi úrbéri pátens miatt volt esély, az 1868-as oka lehetett a kiegyezés, bár még valószínűbb, hogy az ez évben meghozott LIV. törvénycikk hatását láthatjuk lokális szinten.¹³

A köztörténet itt azt a szerepet játssza, amit egy színházban az előadás. Jól látható s úgy gondolom, ebben az esetben is előre megírt. A színpad mögött azonban számos, a színpadról alig vagy egyáltalán nem látszó szál mozgatja a dísztet s a segédszemélyzet még említésre sem kerül. Most a mozgó szálak és a segédszemélyzet nem jelentenek

¹² Ha majd az olvasó az 1. ábrához ér, érdemes rátekinteni a szántók más művelt területekhez viszonyítva elhanyagolható mértékére. A termésátlagok függvényében feltételezhető, hogy – persze nem feltétlenül tudatos törekvések eredményeként – a szántóföldnek sokkal kevesebb gazdasági jelentősége volt, mint a többi területnek. Ennek ellenére – véleményem szerint – meghatározóbb szerepe volt a perekben, mint például a nádasnak vagy egyéb, kisebb jelentőségű határrészeknek. A vitafelek körülbelül 3,6 jobbágyteleknyi földért pereskednek a szántó esetében. Ez a mennyiség fejenként (ha 1798-ban nézzük azokat a jobbágyokat, akiknek a források kategóriarendszere szerint több földjük van, mint fél telek) 0,017-nyi telek, mely egy helyen terült volna el. Az így visszakapott szántók véleményem szerint inkább a helyiek közérzetét javították volna, mint valós életkörülményeiket. Természetesen a kaszálók és a legelők esetében már komoly gazdasági mozgatórugókat feltételezhetünk. A népesség egy idő után nagymértékben növekszik, s nincsenek újabb elfoglalható területek, ezért a kényszer az állattartás oldaláról nő meg, mert a népesedési „*növekedés mechanizmusának [...] folyamatosan alkalmazkodnia kell a környezeti feltételekhez*.” (Livi Bacci 1999. 41.) Ebben az esetben a feltételek adottak, csupán jogi korlátozások alatt álltak. Ezért a lakosoknak növekvő igényük lehetett a környezetük irányába, melyet a perek folyamán szerettek volna érvényesíteni. A földesurak részéről ez annyiban különbözik, hogy a piac kényszere miatt volt szükségük a földek megtartására. Végül is a tusakodás hátterében két erő látható, egyfelől a szántók tekintetében véleményem szerint inkább a presztízs a hajtóerő, míg utóbbiak (legelő és kaszáló) esetén a településen a kereskedelem és a természeti környezetben lezajló változások adják ugyanezt az energiát.

¹³ 1868. évi LIV. törvénycikk A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában.

mást, mint a településen hosszú távon lezajlott kulturális, gazdasági, társadalmi hatások fonadékát. A fonadéknak ezúttal csak az egyik szálát, a társadalmat áll módomban alaposabban bemutatni, de azért az is – bár nem maradhat érintetlenül a másik két száltól sem – nagyobb kontúrokat kell kapjon módszertani és terjedelmi okok miatt.

A környezet

A szintér nem kevésbé élénk szereplője a történetnek, mint a Semsey család vagy a lakosok. Balmazújváros az Alföld keleti részén fekszik. A korszak különösen jó arra, hogy az első és második katonai felméréseket felidézve egy használható tájkép születessen a vizsgálódó fejében. Két térkép folyamatában mutatja be a környezet változását. Számomra a legfeltűnőbb, hogy az első felmérésen az észak felé haladók egy nagy kiterjedésű láppal találkozhattak, mely a később keletkezett abroszon már csak árnyéka önmagának. Helyette a szántóföldek és a legelők színei mutatják az emberi beavatkozást, melyet néha meg-megtör egy mesterséges vízfelület. Északkeletre Hajdúböszörmény terül el, nem sokkal messzebb, mint Balmazújváros legtávolabbi tanyái. Keleti irányban, de délebbre és tovább fekszik ennél Debrecen. A két település közötti távolság nem lehetett több 30 kilométernél. Déli irányba az előzőektől semmiképpen sem kiugró távolságban Hajdúszoboszló és földjei határolják Balmazújvárost. A nyugatról közlekedők ellenben egy sokkal barátságosabb képpel találkozhattak. A Hortobágy mocsaraslápos lát képe az, amiben a falu határát elhagyó utazó részesülhetett.¹⁴ Amikor az Andrássy család két tagja 3 év különbséggel elhalálozott, a fiskális összeírást végző személyek által bontakozik ki, hogy mi módon ágyazódott be Balmazújváros a környezetébe a kor emberének szemében. Egy forrásközlés szerint „*Balmaz-Újváros [...] Szabolcs Vármegyében fekszik Nagy-Váradtól 12 órányira Püspökladány kamarai helységétől pedig 4 órányira*”¹⁵ Sajnálatos módon a forrásközlő elfelejtett néhány egyéb adatot is leírni, mert a forrás eredeti párjában ott szerepel az is, hogy Debrecentől egy pihenőre, Tokajtól pedig 7 mérföldnyire fekszik.¹⁶ Ebből is látszik, hogy Balmazújváros szorosan betagozódott a Debrecen vonzáskörzetét alkotó települések hálózatába.¹⁷ Nem gondolom, hogy ez bármiképpen cáfolható lenne, mégis van egy másik kép, melyet ugyanez a forrás ad, csak hogy egy kicsit eltérő módon mutatja be a lokális városhierarchiát, illetve a városok lakóinak egymáshoz fűződő viszonyát. Egy adott lakóhelyen mindig is jelentős értéket képviseltek a kocsmák. Jelen esetben nem kevesebb, mint 8 vendéglátóhelyről van szó.

Az összeírók feljegyezték a csapszékek nevét, a pincéjük kereskedelmi szempontból hasznos úrtartalmát, az alapterületüket, illetve az istálló és a szekérszín befogadóképességét. A legtöbb esetben pedig meghatározásra került az épület értéke és elhelyezkedése is. Ezek mind igen fontos információk, melyek közül mégsem lehet itt mindet felhasználni, hiszen ekkor a képlet túlságosan soktényezősé válna, az eredmény lényegesebb

¹⁴ I. és II. katonai felmérések ide vonatkozó részei alapján.

¹⁵ A forrás egyébként egy-két esetet leszámítva használható adatokat tartalmaz. Ifj. Varga 1984. 161–175.

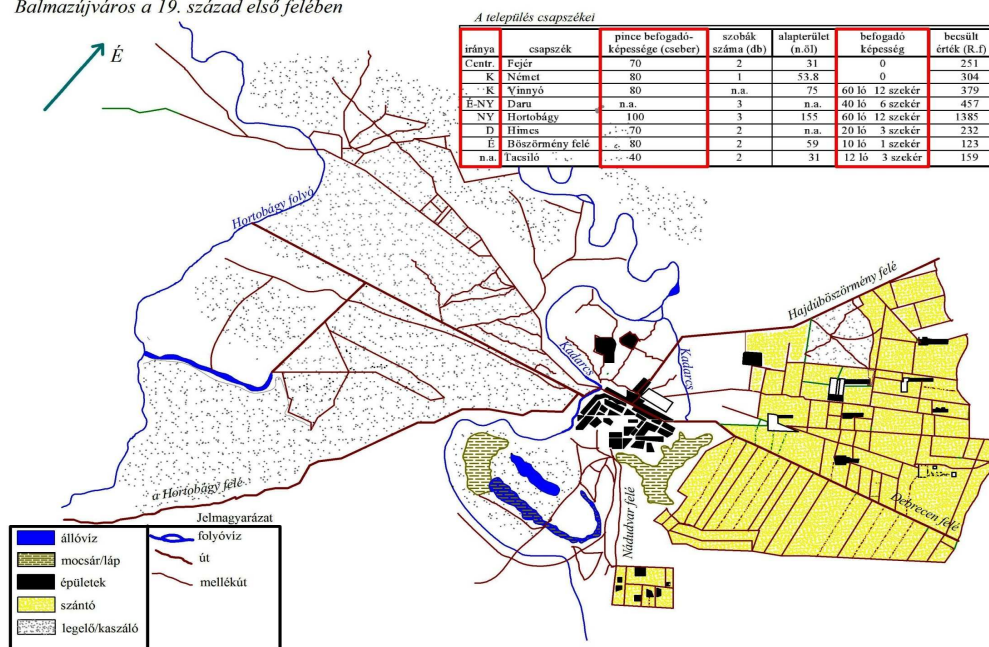
¹⁶ MNL OL E 156. UC 202:19., UC 202:16.

¹⁷ Kövér György Tiszaeszlári drámájának elején források segítségével bemutatja, mennyi időt vett igénybe eljutni a szomszédos településekre. Az általa felhasznált forrásközleményben Balmazújváros is szerepel, így az 1782–85-ös állapotokat lehetőségem nyílt bemutatni. Szabolcs megye katonai összeírói szerint Hortobágy 4, (Tisza)Csege 8, Polgár 10, a Hortobágyi csárda 3, (Hajdú)Nánás 7, (Hajdú)Böszörmény 3,5 óra távolságban van gyalog. Pók 1992. 15.; Kövér 2011. 15–17.

részletezése nélkül. Valószínű mindenestre, hogy már ekkor is mérlegették a befektetések és bevételek arányát, azaz gazdaságilag racionálisan viselkedtek. Így az olyan adatok, minthogy mekkora a pince hasznos űrtartalma, mennyi lovat és szekeret képes befogadni a csapszék, vagy milyen értékűnek és állapotúnak mérték fel az objektumot, megmutathatják a vendéglátó egységek kihasználtságának hierarchiáját. Itt még az sem számít, ha esetleg az értékbecslésnél felverték az árakat, hogy a birtok értékesebbnek látszon, hiszen a névleges és a valós érték közötti különbség így is alighanem arányos egymással.

A térkép és a rajta szereplő adatok segítségével annak ellenére, hogy a csapszékek pontos helye ismeretlen, jól kivehető, hogy a legnagyobb értékű és befogadóképességű csapszékek a Hortobágy–Debrecen vonalon helyezkednek el. Emellett az is megfigyelhető, hogy a délre vezető úton a jelentéktlenebb kocsmák kaptak helyet, vagyis Hajdúböszörménnyel nem volt olyan szoros a kapcsolat. A vendéglátó egységek jól tükrözik, hogy Balmazújváros milyen irányú átmenő forgalmat bonyolíthatott le ekkor, hiszen kevésbé feltételezhető a közel kétszáz jobbágycsaládról az ekkora mennyiségű alkohol elfogyasztása, és a szekérállások befogadóképessége is egészen másra utal. Alátámasztani látszik még e megállapítást az is, hogy bár az épületek többségén a feljegyzést készítő szóvá tett valamilyen hibát, azok a romosan álló utolsót kivéve használhatóak voltak. A használaton kívüli épületek kiemelésre kerültek, ezért úgy gondolom a többi legalábbis működőképes volt.

Balmazújváros a 19. század első felében

1. térkép

Vinnyó esetében ez azért is fontos, mert egy viszonylag nagy értékű beruházás szükségességét a feljegyző is sürgeti: „Hozzá tartozott [a Vinnyó csapszékehez...] egy [...] szekérül-

lás [...] amelynek tényleges felépítése elkerülhetetlen volna. Az újjraépítendő székérállás[...] újjraépítése 1492 rajnai forint és 37 krajcár volna".¹⁸ Lényeges megemlíteni, hogy a településen nem haladt át fontosabb út a korszakban. Ez megkérdőjelezheti, bár meg is erősítheti a lokális városhierarchiáról felállított elméletemet, amennyiben a falu a „fő út” egyik pihenőállomásaként szolgált. Mégis zavaró, hogy a források nem árulkodnak a csapszékek bevételeiről vagy egyéb olyan dolgokról, amik azt mutatnák, hogy az épületek jó kihasználtsággal működtek. Az ily módon megkonstruált térszerkezet, amiben Balmazújváros kapta a központi helyet, csupán az egyik lehetséges módja a környező településekkel kiépült kapcsolatháló jellemzésének. Ezek szerint – ahogy említettem – egy nyugatról keletre vagy keletről nyugatra tartó forgalom egyik megállójaként sejlik fel a község, melyhez képest az északi és déli kapcsolatok sokkal jelentéktelenebbek. Ugyanakkor nem állítom, hogy Balmazújváros akkoriban bármilyen központi szerepkört is betöltött volna. Beluszky Pál az egész nagytájat átfogó vizsgálatai alapján a település – alföldi viszonylatban – nem rendelkezett a 18–19. század folyamán kiemelkedő funkcióval.¹⁹

A természeti környezet fonala itt azonban még nem ért véget, a látképhez tartozik a Kadarcs folyása is. Több adat is árulkodik arról, hogy ez az ér áradásaival többször is kárt okozott a helyi mezőgazdaságnak.²⁰ Ahogy azt sem szabad elhanyagolni, hogy sok nádas és bozotos határolta körül Balmazújvárost. A „határolja” kifejezés itt azért félrevezető, mert a korban az épületek és utak szövete leginkább egy patkóra hasonlít, melynek szárai között helyezkedik el egy központi tér – amit hol névvel illetnek (Nagy Szék), hol nem is ábrázolnak, hol pedig lápos-nádas területként, esetleg legelőnek tüntetnek fel – ami a két említett térkép szerint lassan teret veszített a lakossággal szemben.²¹ Még hozzá úgy, hogy a patkó szárai a falu keblébe zárták e részt, s még igen sokáig kihasználatlan maradt. Ahogy egy későbbi képeslap is demonstrálja, mint egy beépítetlen piac, és központi tér játszott szerepet a lakosság életében. A piactér szélére épült a település négy vallási épületéből három. A katolikus és magyar református templomok s majd később a zsinagóga is.

¹⁸ Ifj. Varga 1985. 158.

¹⁹ Beluszky 2001. 178, 209.

²⁰ Bár Réthly Antal csupán egyszer említette meg ezt a jelenséget forrásgyűjteményében, a periratokban és a fiskális összeírásokban sokszor szerepelnek olyan kifejezések, melyek gyakori ár- és belvízre engednek következtetni.

²¹ Az I. és a II. katonai felmérés alapján.

1. kép. Balmazújváros, a Piac-tér a 19–20. század fordulóján²²

A 18. század végére pillantva azt látjuk, hogy a nádas mindenképpen jelen van a balmazújvárosiak életében, s ez világossá teszi, hogy miért is vált komoly ütközőponttá. A nádas területét a parasztok 1870-ben kicsivel többre, mint 308,5 holdasra becsülték, melyen számításaik szerint évente 104 348 kéve nád terem.²³ Ennek ismeretében a nádlás jogának birtoklása még érthetőbbé válik a per folyamán, hiszen a lokális földrajzi-gazdasági körülmények között kifelé terjeszkedni képtelen népesség az elérhető belső javak minél nagyobb százalékának megszerzésére törekedett.

Persze nemcsak a lápot, mint talajtípust, illetve környezetet kell itt említeni. Balmazújvárost nyugatról „Folyók holocén ártéri képződményei”, keletről pedig a „Nyírség talpazata és egyéb ármentes pleisztocén térszínfoltok” veszik körül.²⁴ A két különböző mezőgazdasági művelést megengedő talajtípust a Kadarcs folyása választja el. Ehhez képest a szántóföldi termelés a talajtípusnak megfelelően a határ árvíztől jobban védett keleti oldalán folyt. A szántóföldek tekintetében több forrást is fel lehet használni. Ha a jelen kor lakosainak tesszük fel a kérdést a település körüli földek minőségéről, a válasz mindenképpen kedvező lesz. Ez a 18. század utolsó és a 19. század első fele között – érthető okokból – egészen máshogy történt. A föld minőségéről több adatot is elárulnak a források, bár perszereplő válogatja, ki milyennek véli azt. A fiskális összeírók szerint a föld minősége első osztályú, búzából hármat, zabból, rozsból és árpából négyet ad vissza.²⁵ E számok

²² BUM 86.29.1. A legközelebb a katolikus templom, a háttérben a Semsey-kastély és a hozzá tartozó épületek látszanak.

²³ BUM 2001.2.1.

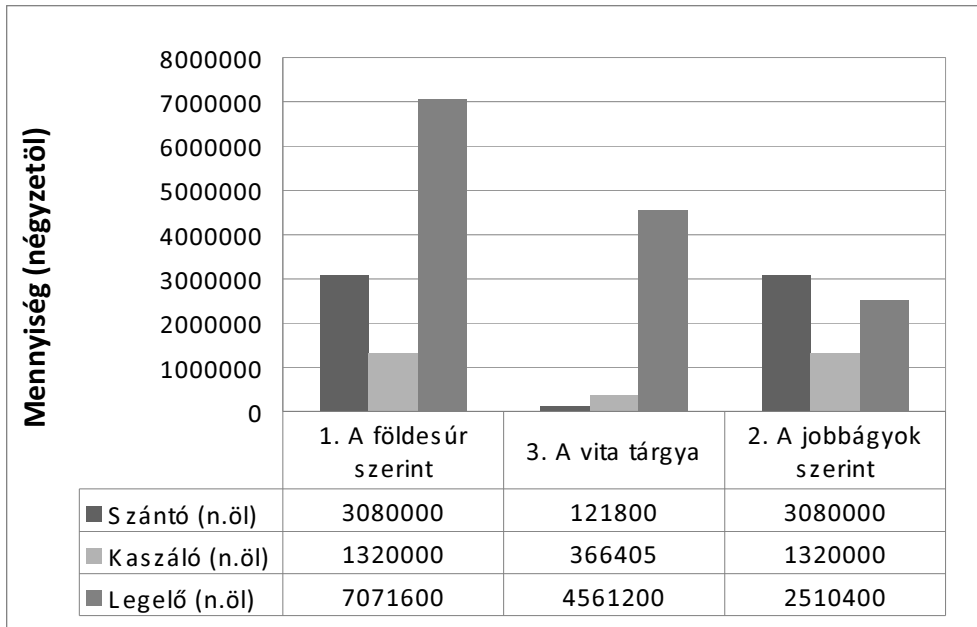
²⁴ Mendöl 1940. 12.

²⁵ Ifj. Varga 1984. 169.; Ifj. Varga 1985. 159.

alulmúlják Wellmann Imre számításait (4–4,5) az egész országra vonatkozóan.²⁶ A jobbágyság és a földesúr vitájának tükrében a kép mégsem ennyire egyszerű. Egy vita hevében, annak érdekében, hogy a lehető legjobb pozícióba kerüljenek a felek, nyilvánvalóan történtek torzítások. A jobbágyság először 1600 négyzetölbben szerették volna megkapni a holdakat, ami azonban meghiúsult. A szántók minőségéről ezek után kezdtek el termésátlagok útján beszélni, nyolcszoros és négyszeres termésű földeket emlegettek, ami alapján az feltételezhető, hogy a földek minősége lokális szinten eltért. A földesurak a törvényben meghatározott makro kategóriarendszeren belül képzelték a minőségi meghatározást, azaz véleményük szerint egyazon kategóriába esett az összes szántó. A legelők esetében is hasonló álláspontok fogalmazódtak meg. Itt az egy kaszálón nőtt széna mennyisége fölött zajlott a vita. Egy kaszáló réten „egy szekér” széna volt a norma, melyet mindkét fél a saját igaza szerint értékelt. A jobbágyság helyi tapasztalatra épülő érvrendszere alapján itt sem lehet általánosn első osztályúnak tekinteni a kaszáló minőségét, egyes helyeken előnyös évben is jó, ha fél szekér széna termett. A Semseyek szerint a környék összes kaszálója első osztályú, s ezért a földek jó helyen és megfelelő mértékben lettek kiosztva. A harmadik földtípus, amelyet itt említeni kell, a legelők. A település körül számos csorda és nyáj legelhetett a tárgyalt időszakban. A források egyértelműen közlik, hogy a juhok és a szarvasmarhák jelentős értéket képviseltek a földesurak és a jobbágyság számára is.²⁷ Mivel mindkét állatfaj igen nagy kedvvel fogyasztja a legelők fűvét, ennek jelentősége talán a korábbi földtípusokénál is nagyobb. A jobbágyság itt arra tettek panaszt, hogy az általuk kapott rész amellet, hogy sokkal kisebb az eredeti méreteinél, még sok helyen szikes is, s ami maradt, annak egy részén a Kadarcs folyik. Ráadásul a földesúr nem veszi figyelembe, hogy az nem közös, hanem közlegelő. A két fél álláspontját az említett kérdésekben a 1. ábra hivatott illusztrálni.

²⁶ Honvári 1997. 187.

²⁷ Az 1794–97-es feljegyzések szerint a településen élő állatok száma: tehén: 2323; borjú: 1262; bika: 16; ökör: 10; juh: 2895; ló: 868. Andrassy Zsigmond uradalmában pedig: tehén: 484; borjú: 690; ökör: 32. Bár ez az adatsor már a gazdasági háttér kategóriájába tartozik, rálátást enged arra, hogy a legelők és a rétek milyen mértékben számítottak a lakosok számára. Továbbá hasznos képet fest a lakosság hússal való ellátottságáról. Ifj. Varga 1984. 159–160.; Ifj. Varga 1985. 169–171.

1. ábra. A kiadott földek mértéke, a felek szerint.²⁸

Azt, hogy valójában kinek volt igaza a földek mennyiségének, használatának és minőségének terén, se lehetősége, se helye nincs e dolgozatnak kideríteni. Mindkét fél mögött ott állnak a gazdasági érdekek, s mindkettőt szorongatja a természet. Az állítások ugyanannyira lehetnek igazak, mint amennyire hamisak, s olyan szubjektívek, mint amennyire „objektívek”.

Időjárás és munka

A viszonylag kevés kivételt leszámítva a település lakossága mezőgazdaságban dolgozott. Ezért gondoltam azt, hogy egy ilyen rurális környezetben a két látszólag elkülönülő dolog valójában több szálon is összefügg. A református iskolák naplóiba feljegyzésre került egyes tanulók szüleinek foglalkozása, illetve a 19. század közepétől már a házassági és a születési anyakönyvek is tartalmazznak ilyen jellegű adatokat. A mezőgazdasági túlsúlyt jól mutatja, hogy az adott forrásanyag kategóriaosztályán belül az elsős magyar származású diákok szülei között még 1898-ban is 60-70 százalékos volt a mezőgazdaságból élők aránya. A másik nagyobb kategória a cselédség, melynek aránya a lakosságon belül mintegy 20 százalék volt, igaz ez évenként sokkal nagyobb kilengést mutatott. A német származásúak esetében ugyanezen foglalkozási körök 75-85 százalékot, illetve 5-10 százalékot tettek ki. Az iparosok, tanítók és egyéb kategóriába tartozók sokszor az 5 százalékot sem érték el a forrásokban.²⁹ A mezőgazdasági kötöttségük miatt életüket (és a pert is) nagyban befolyásolta az időjárás, amit a térhez hasonlóan

²⁸ BUM 2001.2.1.

²⁹ TtREL I.28.c 44.

„háttérszereplőként” kell kezelni. A fejezetcímbe azért lehetséges összekapcsolni a két egymás mellé ritkán kerülő fogalmat, mert úgy gondolom, hogy egy jellemzően mezőgazdaságból élő népesség számára az időjárástól nagyban függnének a munkafolyamatok és így a mindennapok. A hétköznapiakra a mai infrastrukturális körülmények között is jelentős hatással lehetnek a természeti anomáliák, s ez a szállítási nehézségekkel terhelt korszakokra nézve még inkább igaz.

Az időjárás tekintetében sajnálatos módon nincsenek lokális adatok. A település, ahogy említettem, közel helyezkedik el Debrecenhez, ahol ellenben számos feljegyzés készült a természeti eseményekről. A környező településekről szóló forrásokat mégsem tartottam elegendőnek. Az időjárási összefüggések miatt egy adott területet nem lehet anélkül vizsgálni, hogy a nyitás egyre nagyobb és nagyobb egységek felé ne történjen meg, és fordítva. Ebben az esetben az egységeket a kor szereplői határozták meg azzal, hogy a feljegyzéseiket mindig egy adott városhoz, megyéhez, tájhoz vagy országhoz kötötték.

Az 2. ábrán láthatóak Balmazújváros szűkebb és tágabb környezetének időjárási és természeti csapásai, melyek az említett módon befolyásolhatták a település lakóinak életét. A három léptékhez valójában egy negyedik (amely még mindig nem a végső) szint is társulhatna: Európa éghajlatának változásai.³⁰ Ezt ebben az esetben mégsem tartottam olyan lényegesnek, hogy tovább bonyolítsam vele az ábrát. A vizsgált időszakon belül a szemtanúk által 82 feljegyzés készült valamilyen kedvezőtlen hatásról, melyek az esetek túlnyomó többségében egy-egy különálló évet jelképeznek a vizsgált 133 évből a település szűkebb és tágabb környezetében. További 23 feljegyzés készült Magyarországról, ami már nagyobb arányban esik egybe a 3. és a 2. halmaz elemeinek időfaktorával. A különböző károk kétségtelenül kihatottak a lakosok mindennapi életére, hiszen ezek határozták meg az élelmiszerárakat, a kereskedelmi kapcsolatokat, sőt, a munkaerőpiacba is beleszólásuk volt. Bár az adatok szűkösek, mégis megfigyelhető, hogy rossz idő esetén az árak felszöktek, hiszen az eladható áru mennyisége minimálisra csökkent. Ellenkező esetben az árak normalizálódhattak, noha az is előfordult (mint 1792-ben), hogy a gabona nagy terméshozamának eredményeként az árak oly mértékben leszálltak, hogy az észak-magyarországi aratók nem érkeztek meg Debrecen környékére.³¹ Annak köszönhetően, hogy a halmazok elemei elsősorban kvalitatív forrásokat jelölnek, trend kialakításával nem próbálkozhattam. S ez talán jobban is tükrözi a kortársak szemléletmódját. Az időjárási ábrából kimaradt évek során nem tapasztaltak számottevő károkat.

A társadalom

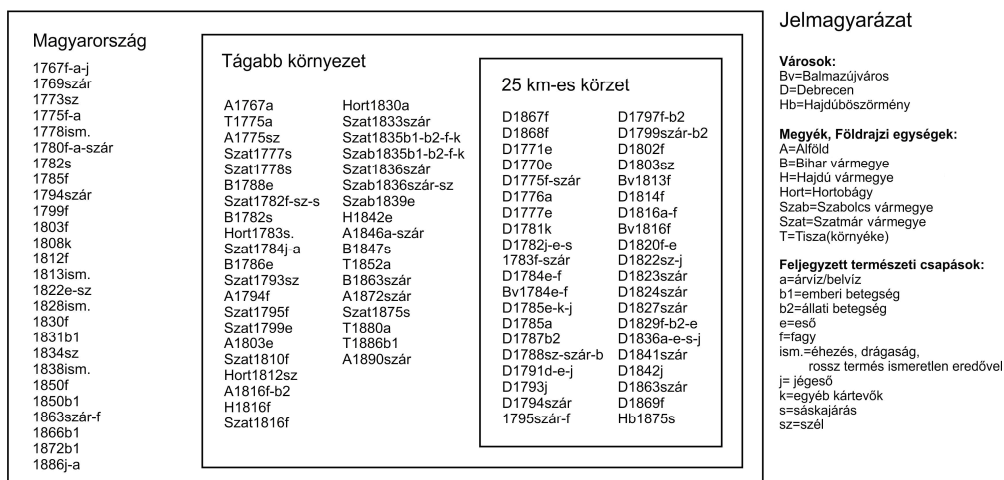
Egy társadalomszerkezetet többféleképpen is megkonstruálhat egy kutató anélkül, hogy az egyes modellek érvénytelenítenék egymást. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a település lakosságának többdimenziós képét. Különösen nagy

³⁰ Rácz Lajos szerint a 18. század elején Európa-szerte felmelegedés köszöntött be a korábbi időszakokhoz képest, ami a közép-európai vonatkozásban a következőt jelentette: „Az 1730-as évektől kezdődően – akárcsak az 1901–1960 közötti referencia-időszakban – egészen a 19. századba nyúlóan a nyarak kivételével minden évszak hűvös-hideg és többnyire meglehetősen száraz maradt.” Rácz 2008. 199.

³¹ Réthly 1970. 393–394.

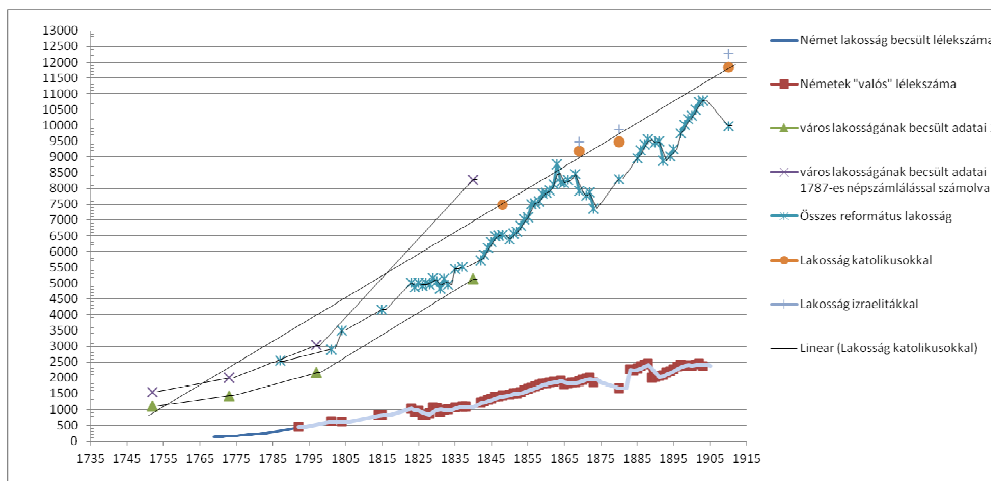
hangsúlyt fektetnek a demográfiai és a kulturális keretekre. A 3. ábra Balmazújváros település népesedését mutatja 1750-től a 19. század végéig. A 150 év magába foglalja a pert s annak előzményeit is, ami alatt hatalmas mértékben megnőtt a lakosság lélekszáma, s ez önmagában generálta a lakosság kényszerét a per folyamán. Ahogy látható, az ábra több lehetőséget is bemutat arra, hogy mekkora lehetett egy adott időszakon belül a lakosok száma; míg más gráfok a népszámlálások, anyakönyvek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és egyéb összeírások adatait jelölik. Mielőtt belekezdenék a grafikon bővebb tárgyalásába, ki kell emelnem, hogy a források a katolikus lakosságot tekintve hiányosak. Bár sikerült elérnem a különböző anyakönyveket, azokban nem került feljegyzésre a felekezet taglétszáma.

A mezőgazdaság és a mindennapi megélhetés szempontjából negatív időjárási események Balmazújváros környezetében (1767-1900)

2. ábra³²

³² Réthly 1970. 223-575.; Réthly 1998.; Réthly 1999.

3. ábra. Balmazújváros népesedésének főbb vonalai³³

Az anyakönyvi adatok hiányossága miatt csupán egy-két különálló feljegyzésre, illetve a népszámlálási adatokra támaszkodhatok. Mindenesetre kijelenthető, hogy a regressziós görbe mutatta legfeljebb 10 százaléknyi katolikus népesség a következőket nem befolyásolja komolyabban. Természetesen a hiány mindenféleképpen további kutatásokat igényel, ami az izraelita lakosságra is érvényes. Úgy vélem, először a nagyobb népességre kell rátérnem, s ezután haladni az apróbb részletek felé. A magyarázandók terén a legelsők a becsült adatok, melyeket a teljes lakosság grafikonján látható egyenesek jelképeznek. A 18. század második felére vonatkozóan az első magyarországi népszámlálás adatai segítségével készítettem becsléseket. A katonai célú összeírás kategóriaalkotása miatt nem lehetett elkülöníteni egyértelműen a jobbágyokat és a zselléreket más csoportoktól, ezen a téren a fiskális összeírásokra (1797) és az 1773-ban keletkezett urbáriumra támaszkodtam. E két évben az adatok adottak voltak, ezért, hogy ki tudjam számolni az egy családfőre jutó népességet 1787-ben, meg kellett becsülnöm az akkori jobbágy- és zsellérlétszámot. Azt a számot kerestem, mely a két bázisszám közötti növekedést jól jelzi, s nem „veszték” adatot. Azzal a kikötéssel, hogy feltételezhetően a korszakban nem történt nagyobb demográfiai esemény. A paraszti családfők 1787-re becsült száma 282, melyhez hozzá kell venni a 39 egyéb kategóriába tartozót és a katonákat, illetve az 1 papot, melyet önkényesen 2-re emeltem, hiszen a településen ekkor már biztosan megvolt a katolikus és a református egyház is. (Ezen kívül sajnos több jel is arról árulkodik, hogy az összeírás adatai csak óvatosan használhatóak fel.) Így az egy családfőre jutó népesség 7,87 fő.³⁴ A nemeseket nem volt lehetőségem szerepeltetni az adatok

³³ Református felekezetekről: TtREL I.1.s 5. I-II. d. számozatlan iratai. TtREL I.28.c 1-3., 6-21., 23-29., 31-36., 40-46. k.; TtREL I.1.s 5. d. Vstasz-kv 3-17., Vstasz-kv 23., Vstasz 104.; TtREL I.1.s 17. d. 1788: Ratio Educationisszal kapcsolatos iratok, 92. A német lakosságról külön: Pozsonyi 2012. Népszámlálási adatok: Dányi – Dávid 1960. Szabolcs Megye 10. s.sz.; Dányi 1993. 142. Sebők 2005. 73. Népszámlálás 1881., Népszámlálás 1910.

³⁴ A szám kétségkívül kirívóan magas, a Fónagy Zoltán szerinti 5.28-os és a népszámlálás adatai szerinti 5.33-os országos átlaghoz képest. A paraszti népesség számát több különálló forrás is hasonló magasságokba teszi, az pedig, hogy ekkor 150 család nem a mezőgazdaságból élt volna, kétséges. Így arra gondolok, hogy a népszámlálás egy házaspárt vett családnak, míg az én esetemben egy háztartás nevezhető annak. Dányi – Dávid 1960. i.e. helyen. Beluszky 2005. 162. Gergely 2005. 64.

között, igaz kis számuk (férfiak száma 21) miatt ez alacsony hibaarányt jelent. A számítási módszert korábbi és későbbi időpontokra is visszavetítettem. A mezőgazdasági lakosság mellé pedig 1,14-es szorzóval továbbra is szerepeltettem a fentebb felsorolt nem paraszti kategóriák szereplőit. A grafikonon az látszik, ahogy az egy családfőre jutó családtagok számából a teljes népességre való következtetés az 1800-as évekig még a katolikus és az izraelita népesség nélkül is megalapozottnak tűnik, majd a népesség növekedése megváltozik. A mozgó átlag görbéje meredekebbé válik, ám már nem összeegyeztethető módon a 7,87-es szorzóval, inkább amolyan középértékként szerepel az országos átlag (5,28 fő/család) és az általam kiszámolt érték között. Ez egy rövidtávon végbemenő családszerkezet-átrendeződésre enged következtetni. Sajnálatos módon a következő táblázatból ez nem derülhet ki. Itt csupán arra szeretnék rámutatni, hogy az egyházak által nyilvántartott házasságokat felhasználva is lehet egy olyan mutatót szerkeszteni, mely képes egy tendencia bemutatására.

Felekezet/év	18. sz. X.	19. sz. I.	19. sz. II.	19. sz. III.	19. sz. IV.	19. sz. V.	19. sz. VI.	19. sz. VII.	19. sz. VIII.
Magyar református	n. a.	63,17	64,88	69,16	60,06	62,23	57,69	62,55	56,65
Német református	58,27	62,73	64,67	63,39	57,65	60,27	59,70	61,47	61,36

2. táblázat. Felekezeten belüli, nem házások aránya.³⁵

Itt nincs másról szó, mint a házasságok számának a teljes népességhez mért viszonyáról. A táblázatban látható százalékok a népesség nem házasodott részét mutatják. Az így kapott mérő véleményem szerint igen érzékeny a gyermeknépesség számának alakulására. Ami által kialakulhat egy kép arról, hogy milyen volt a népesség korosztályonkénti eloszlása. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kapott érték csupán két halmazra bontja a társadalmat, fiatalok (és velük azok, akik nem léptek házasságra, mely csoport nem lehetett jelentős, például az 1858-as adófékönyvben 43 nő – de nem özvegy – adózott a 2115 fős mintából, melyet ha megduplázunk, 0,04 százaléka az összes adózónak) és azokra, akik már megesküdték. Nem látható nagy különbség a két református felekezet között, ami meglepően ellentmond annak, hogy a német származású népesség családjain belül kevesebb gyermek született, mint a magyar népességben belül. Ez a típusú viszony szám hosszú időtartamra nézve megmutathatja, mely csoportot milyen események érintik érzékenyebben, és melyek azok, amelyekkel szemben rezisztensen viselkednek. A képet jelen esetben az torzítja, hogy a fél ágyakat csak 1840 után jegyezték külön, így habár minimálisan, de a korszak előtt (hacsak nincs konkrét névsor) kizárólag ilyen kompromisszummal vizsgálható ez az érték.

Az utolsó gráf a helvét hitű, Württembergből több megállón keresztül 1764–65-ben Balmazújvárosra érkezett, de ismeretlen számú németajkú népességet követi nyomon.³⁶ Görbájükből jól látszik, hogy demográfiai tulajdonságaik eltérnek a nem német lakosokétól, ami elsősorban a nagyobb migrációs készségből eredő kisebb szaporulatban nyil-

³⁵ TtREL I.1.s 16. d. UST D7, UST kv. 12., UST asz kv 49.; TtREL I.1.s 17. d. 1788: Ratio Educationisszal kapcsolatos iratok; TtREL I.1.s 13/a., 13/b. d. kv. 8; TtREL I.28.c 2., 11., 19., 27. k.

³⁶ Ötvös 1996. 30-31.

vánul meg. Az egyenes több szakaszból áll. Az első szakasz egy becsült görbe, az értékét a fent említett módszer ellentettjeként számoltam ki. A probléma ebben az esetben az volt, hogy nem állt rendelkezésemre egy második bázisszám, amelyhez viszonyítani lehetett volna az első. Ezért az 1838-as és 1792-es adatokat vettem alapul. A kettő között kiszámított átlagos növekedést a visszájára fordítottam. Ezzel azt modellezem, hogy mi lett volna, ha a népesség egyenes ütemben növekszik. Ez azonban azt jelentené, hogy a település új lakói betelepülésük után, mintha mi sem történt volna, folytatják régi életüket, illetve azt, hogy egy alacsony lélekszámú lakosság ugyanolyan mértékben növekszik, mint egy nagyobb. Csakhogy ez egy ilyen kis csoportnál fizikailag lehetetlen. Így egy féket építettem be a folyamatba: a német születési anyakönyvek egészét feldolgozva, a korszakra kiszámoltam az évenkénti ezer főre jutó születések számát, aminek átlagos csökkenésével, az 1792-es bázisadat (441 fő) amortizációs értékétől kezdve az x tengely mentén a nulla irányába haladva évenként új amortizációs értéket tudtam létrehozni, mely mindig kisebb csökkenést jelentett, ezért látszik az ellenkező irányba növekvőnek a gráf. A módszer előnye, hogy egy működő modellt mutat be, ami jól reprezentálja egy lehetséges folyamat módját, mely él azzal a feltételezéssel, hogy a növekedés folytonos volt. A számok és az arányok azonban elcsúszhatnak. Ahogy említettem, ez a népességrész nagyobb hajlandóságot mutatott a településről kifelé mutató migrációra, mely e rövid időszakot is érinthette. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a becsült görbe akkor is helytállt, amikor 1801-es adatok a grafikonba kerültek, melyekre a számítás eredményei után akadtam. A görbe középső, ismét csak adatokban szűkölködő szakasza egyszerűen megmutatja, hogy a két ismert adat között átlagban milyen gyorsan növekedett a német ajkú lakosság. Ezúttal az 1804 és 1816 közötti átlagos növekedést kerestem:

$$r = \frac{P_n}{P_o} = \frac{816}{623} = 1.30979$$

$$a = \sqrt[n]{r} = \sqrt[10]{1.30979} = 1.02735; P_x = P_o \cdot a^x = 632 \cdot 1.0735^x$$

Ahol:

”Po” az első bázisérték

”Pn” a sor n-edik (ismert) eleme, mely ebben az esetben 10

”r” a két bázisszám átlaga

”a” évi növekedési ráta

”n” Po és Pn közötti évek számát jelenti

”Px”, illetve ”x” azt az x-edik évet mutatja, melyet ki szeretnénk számolni a Po és a Pn között.

Ezzel a képlettel két bázisszám között bármely év becsült értéke meghatározható, ami források hiányában jó irányvonalat mutat. A veszélye abban áll, hogy „létező” adatként kezelik a hasonló becsléseket, melyektől óvakodni kell, hiszen, ha például az 1824–34 közötti egyenest nézem, ez a módszer sok regresszív és progresszív szakaszt fedne el. Ám arra mindenképpen jó, hogy hiányzó adatok keltette űrt kitöltson vele a kutató.

A 19. század második felétől számítva a papok hajlamosabbak voltak hosszabb-rövidebb népességi adatokat tartalmazó bejegyzésekkel lezárni egy évnyi anyakönyvet, sőt az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is nagy mennyiségben őriztek meg demográfiai adatokat a református felekezetekről. Így ebből a korszakból már részletesebb adatokkal rendelkezem. Ezek szerint az említett korszakban két alkalommal is kivándorlásra került sor a német ajkú lakosság köreiben. Először 1865-ben költözött el egy nagyobb, 178 fős csoport, majd 1889-ben egy újabb, már jelentősebb réteg, akik 530-an voltak. A migrációban számos külső és belső folyamat is közrejátszhatott. A sorba talán beillik a települési népességszám gyors ütemű növekedése, s az is, hogy 1863-ban a Semseyek földterületei hitbizománnyá váltak, melyek meggátolhatták a lakosság földvásárlását, és a pernek a lakosság részéről kívánt előremozdulását. A német születési anyakönyvi kivonatok feldolgozására más oknál fogva is szükség volt a dolgozat elkészítéséhez. Mivel a lakosok egy jól körülhatárolható részét jelentik, úgy, hogy a feldolgozandó iratanyaguk nem nyúlik túl a jelenlegi munkán, segítséget jelentenek a nem német lakók adatainak felméréséhez. Így látható az is, hogy a nem német és a német lakosság növekedésének arányai milyen mértékben különböznek egymástól. Az a grafikon, mely a német ajkú gyerekek születését mutatja 1769–1807, 1831–1873 és 1875–1896 között (Jegyzet A), az arányokat ismerve azt is sejteti, hogy a lakosság másik felének ugyanezen, még el nem készült táblázata hol helyezkedhet el.³⁷ Végül az önálló jelekről kell említést tennem. A körök és keresztek azokat az időpontokat jelölik, amikor ismert a teljes lakosság és annak összetétele. Ha az adatok hiányosak is, ez a néhány év jól mutatja a homály fedte esetekben is az arányokat és a tendenciákat.

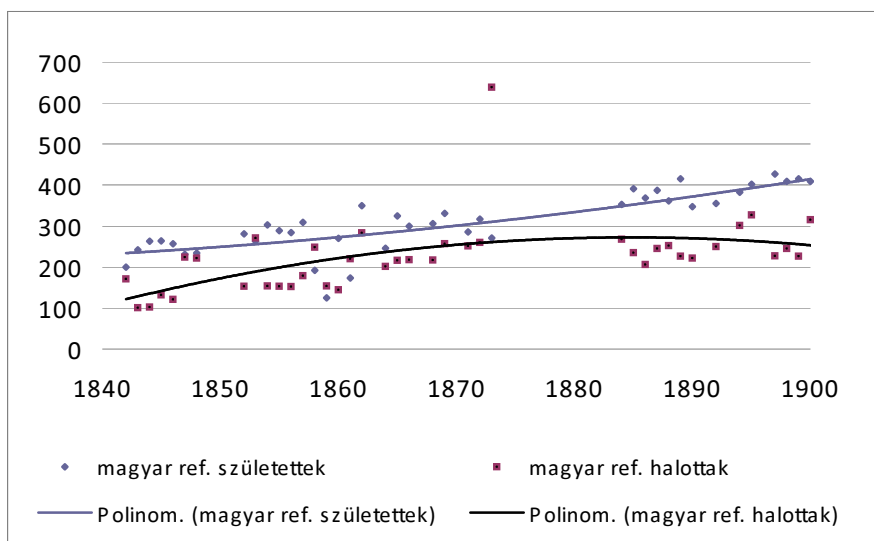
A növekedés folyamatát a halálozási és élveszületési görbe is jól reprezentálja, ami a 4. ábrason látható. Sajnos az adatok igen részlegesek, ennek ellenére nagyon tanulságosnak gondolom. A magyar református lakoságnál jól érzékelhető, ahogy a két görbe először egymás irányába halad, majd pedig lassan elválik, ezzel alapozva meg a helyi viszonylatban hatalmas népszaporulatot. A német lakoságnál egy egészen más típusú kapcsolat fedezhető fel. A két gráf – kis fenntartásokkal – de együtt mozog. A halálozási görbe pozitív irányba való megugrásait leszámítva folyamatos rés van a két érték között, mely egy sokkal stabilabb, bár lassabb népességnövekedést eredményezett. Ez talán az előbbieket lazább, az utóbbiak szorosabb közösségtudatára utalhat, melyet egyébként egészen a 1950–60-as évekig megőriztek. Két interjúalany összevetése alapján ezen különbségek hétköznapiakban élő formái egyéb módon is megnyilvánultak. Például a másféle étrendben, a testvérek számának eltérésében, vagy egymás szórakozóhelye kölcsönös kerülésének szabályában, melynek be nem tartása esetén akár fizikai összetűzések is sor kerültek.³⁸ A harmadik gráf pár a katolikus lakosságot mutatja. Itt egyéb

³⁷ Balmazújváros német vonatkozású anyakönyvei Pozsonyi József nagyszabású munkájának köszönhetően nyomtatott formába kerültek. A születési, házassági és halotti anyakönyvek közül eddig az első kettőt adták ki: Pozsonyi 2012.; Pozsonyi 2013.

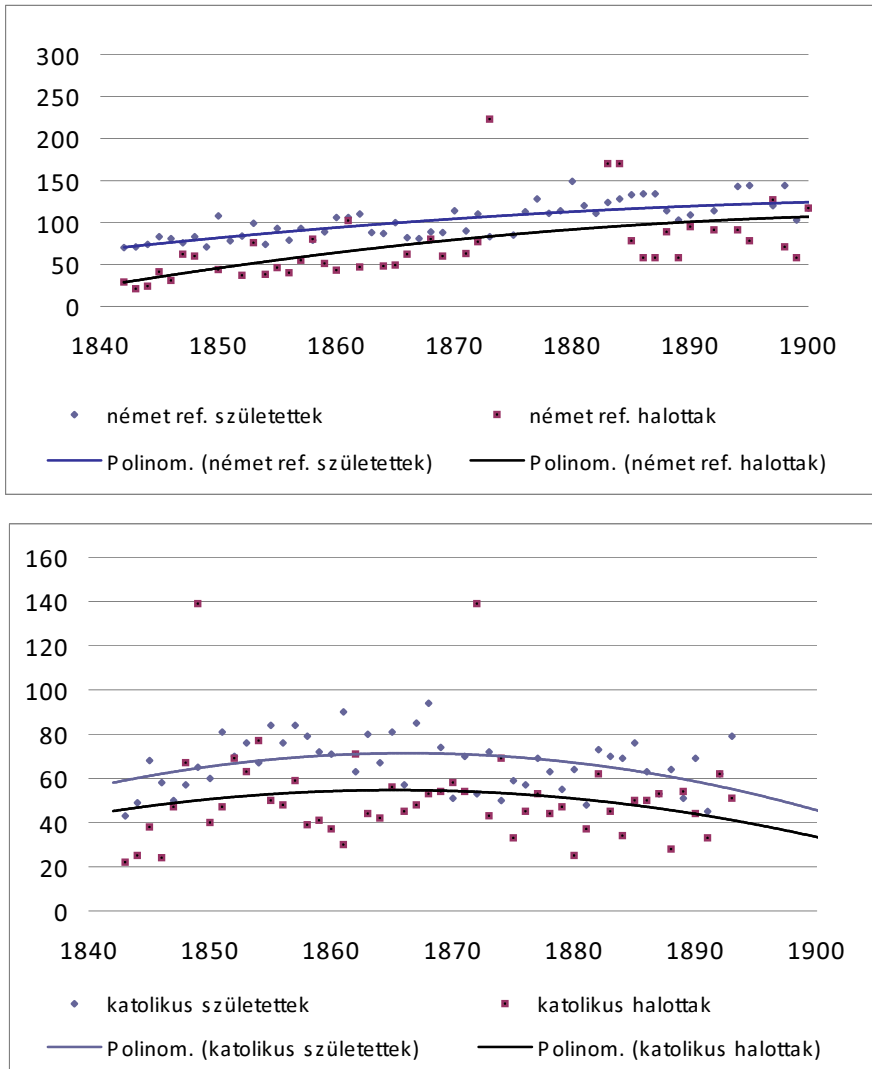
³⁸ Itt csupán két (egy magyar és egy német származású) interjúalany összehasonlítására volt lehetőségem. A korábbi (német származású interjúalannyal felvett) riport 2010-ben készült Papp Márta és Kovács István által. A riport elsősorban nem a kulturális szegregációra irányult, de tartalmazott számomra felhasználható információkat is. A második (magyar származású interjúalannyal felvett) riport alatt azonban már feltettem erre irányuló konkrét és rejtett célzatú kérdéseket. A kettő összehasonlítása alapján a fent említett pontokról jelenthető ki lényeges különbség. A minta persze nagyon kicsi és további kutatásokat igényel. Első riport: <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/balmazujvarosi-svabok-kalvariaja> (Utolsó letöltés: 2013. szept-

adatok hiányában csak arra lehet következtetni, hogy a halottak és a megkereszteltek száma egy, a német lakossághoz hasonló méretű közösséget sejtet. Ám az átlag egy csökkenő szaporulatú és csökkenő halálozású közösséget körvonalaz. Az ábra azt is bemutatja, hogy a magyar katolikusok és a német lakosok között is fennállt valamilyen különbség, hiszen mondjuk az 1872–1873-as kolera idején a két magyar lakosság halálozási mutatója az 1863–73 közötti évtized átlagát alapul véve 63 (reformátusoknál: 63,79 katolikusoknál: 63,30) százalékot ugrott. Ez a német származásúaknál 73,19 százalékpontot jelentett. Az eredmény a magyar-német kultúrkörök elkülönülésének felekezetektől független voltát emeli ki, míg a magyarok között e választóvonal kontúrját halványítja. Másfelől az utóbbiak kapcsolatáról elmondható, hogy számos egyéb ponton eltérést mutatnak, melyek mögött mégis ott állhatnak az eltérő életmódból adódó különbségek.

A társadalomnak ez csupán egy másik megközelítése. Fontosnak tartom bemutatni a lakosság növekedésén és foglalkozásszerkezetén kívül a vagyoni-jövedelmi eloszlást, illetve ennek változásait is. Annak reményében teszem ezt, hogy egy újabb, a per hátterében megbúvó fonalra sikerül rámutatnom. A népesség növekedése önmagában sokatmondó, ám ha a csoportnak sikerül újabb és újabb erőforrásokhoz jutnia, akkor nincs „külső nyomás” arra, hogy több évtizedig újra és újra nekifussanak az egyébként mindkét fél részéről anyagi áldozatokat követelő pereknek. Ezért a teljesebb kép érdekében Balmazújváros lakosságának vagyoni eloszlását is áttekintem.

ember 14.). Második riport: Interjú Cs. Erzsébettel. 2013. szeptember. A felvételt Káli Róbert készítette. A felvétel a szerző tulajdonában van.

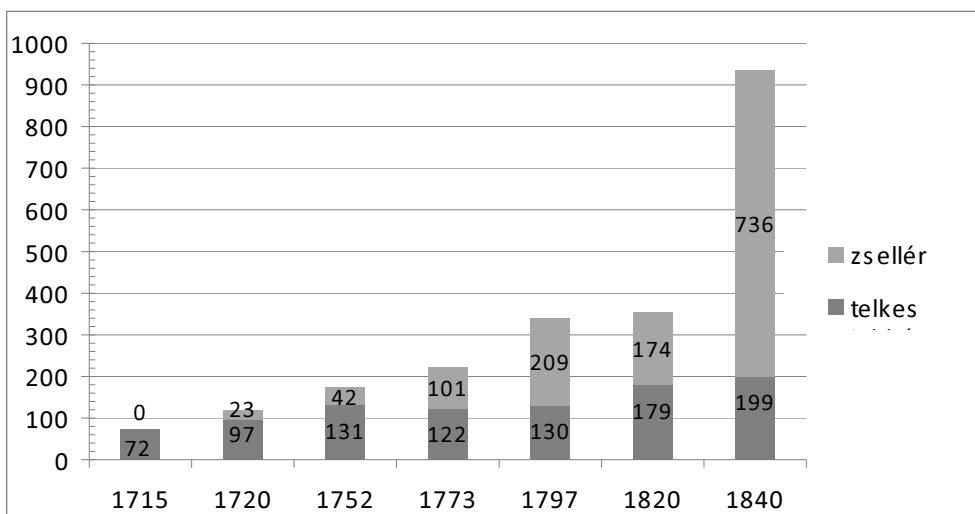
4. ábra. A lakosság élveszületési és halálozási görbéi, felekezeti és kulturális csoportok szerint.³⁹

Az 5-6. ábrák együtt prezentálják a per egyik anyagi hátterét. Az 5. táblázat 1750-től 1840-ig átlagosan húsz évenként mutatja a település telkes jobbágyainak és zselléreinek létszámát és egymáshoz viszonyított arányuk alakulását. Az alsó sort vizsgálva az figyelhető meg, hogy a telkesek száma igen lassan változott az idők során, s ahogy azt a 6. ábra – amire rövidesen bővebben kitérek – mutatja, nem történt jelentősebb birtokaprózódás a 18. század végéig. A 19. század elején azonban a telkek aprózódása felgyor-

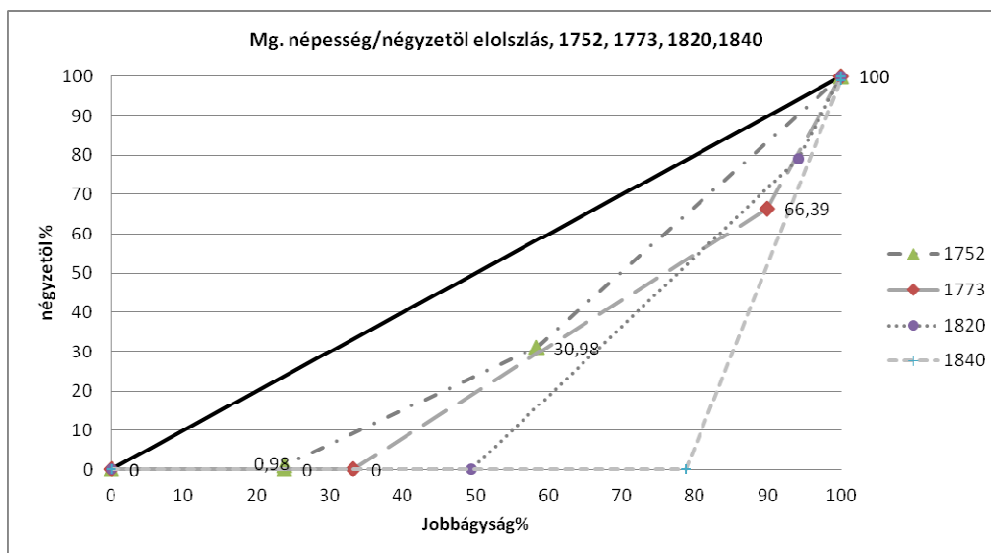
³⁹ BKPI anyakönyvei: III. k. Keresztelték 1836–1853.; V. k. Halottak 1841–1851.; VI. k. Keresztelték 1853–1868.; VII. k. Halottak 1853–1868.; IX. k. Keresztelték 1869–1906.; X. k. Halottak 1869–1906.; (Kocsis Gábor pap szíves hozzájárulásával). Illetve lásd: 33. lábjegyzetből a TtREL egyházlátogatási jegyzőkönyvei.

sult. 1840-re a 199 telkes jobbágyból már csupán egyetlen egy rendelkezett egész telekkel, míg ugyanez a szám 20 évvel korábban 21 volt. A felső sorra áttérve látszik, ahogy a zsellérek száma 1797-ig oszlopról oszlopra megduplázódik, majd a századforduló után előbb csökken, azután megugrik a népesség e része. Az 1820–1840 közötti nagymértékű változásra az a magyarázat, hogy itt a családfők teljes listáját ábrázolja az oszlop, míg az előzőeknél csak a paraszti részt. 1840 oszlopa így nemcsak a felgyorsult birtokaprózódás és a népességszaporodás eredménye, hanem annak is, hogy a telekkönyvben a nem mezőgazdasági, de nem kitüntetett munkát (harangozó, pap, lányok tanítója) végző személyeket is ide sorolták. A torzulás mégsem lehet akkora, ami miatt a trend jelentős mértékben befolyásolódna. A jobbágyság vallomása szerint őket is zsellérnek kell tekinteni, s ez esetben nincs is jelentősége a fogalmi keretek tisztázásának, hiszen ha a legelő példáját nézzük, a lakosság birtokolt rész növekedése ugyanúgy érdekében állhat mondjuk egy kovácsnak is – legelő állatai miatt –, mint a telekkel bíró szomszédjának.

A birtokaprózódásra, illetve a telkek csoportonkénti koncentrációjára konkrétan is ki kell térni. A közgazdászok és statisztikusok gyakran használják a Lorenz-görbét egy adott adathalmaz értékei sűrűségének meghatározására. A módszer két ismerv (sorozat) százalékban mért, kumulált adatait viszonyítja egymáshoz. A két ismervet az „x” és az „y” tengelyek adott értékei mutatják. A 0-ból eredő egyenes jelképezi a teljes egyenlőséget, mint viszonyítási alapot, míg – jelen esetben – a többi a paraszti népesség különböző csoportjai által birtokolt szántóföldek holdban számolt mennyiségét reprezentálja a különböző időpontokban. Egy normál L-görbénél, ahogy a neve is mutatja, egy görbület látható, ez esetben a gráfok töredezetek, minden törésvonal között húzódó szakasz egy-egy kategóriát jelent. A sorrend a szakaszokban: zsellérek, fél telekkel, egész telekkel rendelkező jobbágyság. A zsellérek, mivel nem rendelkeztek külső illetőséggel, nem emelkedhettek el az „x” tengelyről, így a középső szakasz, mely a féltelkeseket jelenti, mindig ott kezdődik, ahol a gráf elhagyja az említett tengelyt, s ott ér véget, ahol a következő töréspont látható. A zsellérek számának változása itt arányában is jól látszik. Mégis, ami fontosabb, hogy az egész telekkel rendelkezők (utolsó szakasz) gyakorlatilag eltűnnek 1840-re. Ennek eredője pedig a már említett aprózódás, minek következtében a földdel bíró lakosság végül szinte egésze, s a telkek 99 százaléka féltelkes csoportba került. Ezekből az adatokból pedig a szántóföldek egyre nagyobb arányú koncentrációja mutatható ki, hiszen a teljes lakosság egyre kisebb hányada birtokol egyre jelentősebb méretű szántót. A L-görbe ebben az esetben azért használható jól, mert az adatokat folyamatukban mutatja be.

5. ábra Balmaújváros paraszti népessége a földhöz való viszonyuk alapján. 1715–1840.⁴⁰

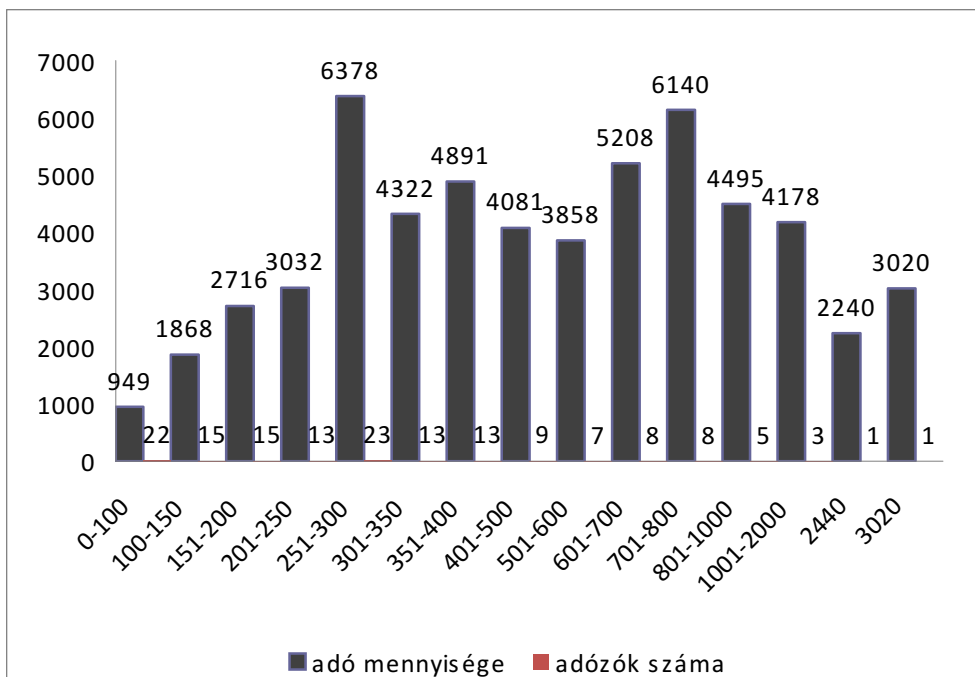
6. ábra. Módosított Lorenz-görbe, mely a paraszti népesség külső telkeinek eloszlását mutatja.⁴¹

⁴⁰ Az 1715-ös jobbágýösszeíráshoz: <http://193.224.149.8/adatbazisokoll/adatbazis/as-1715-evi-orszagosszeiras/adatlap/1535> (Utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.) Az 1720-as jobbágýösszeíráshoz: <http://193.224.149.8/adatbazisokoll/adatbazis/as-1720-evi-orszagosszeiras/adatlap/4221> (Utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.); Ifj. Varga 1984. i.e. 170; Ifj. Varga 1985. i.e. 160.; MNL HBML V.607.a 1.; MNL HBML V.607.a 6.; MNL OL E 156. UC 106:41, UC 106:42 (d-e); MNL SZSZBML IV.A.1.g 1377. k.; MNL HBML V.607.a 1.; MNL HBML V.607.a 6.

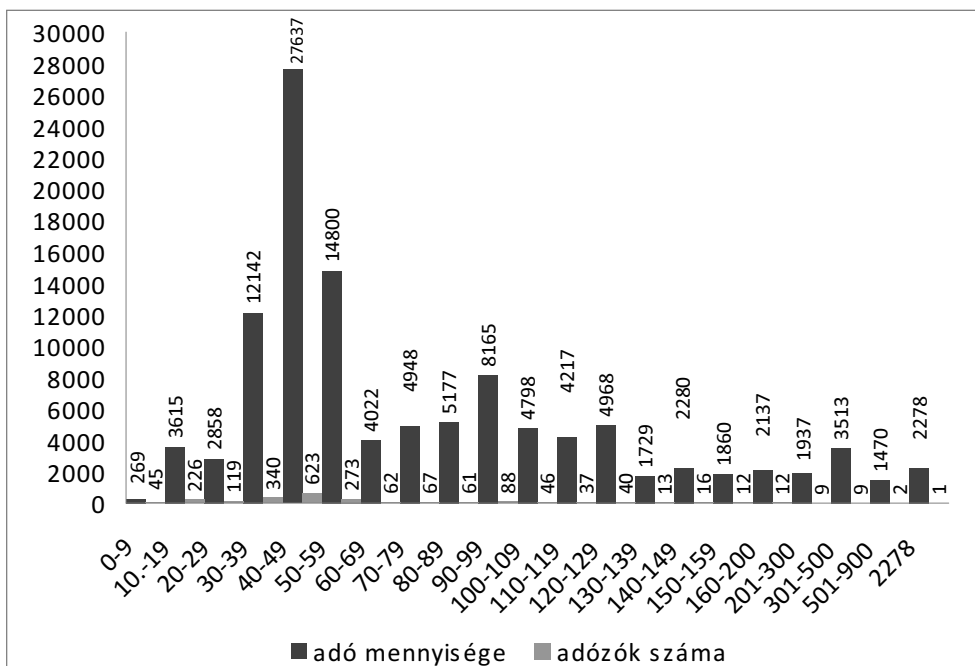
⁴¹ MNL OL E 156. UC 106:41, UC 106:42 (d-e); MNL SZSZBML IV.A.1.g 1377. k.; MNL HBML V.607.a 1.; MNL HBML V.607.a 6.

A település lakói háromnyomásos gazdálkodást űztek, legalább a 18. század elejétől, amit több forrás is megerősít. A legérdekesebb, hogy a forrásokban a gabonanemek közül a 18. század első feléig a búza, a zab és az árpa mellett a köles szerepel. A következő forrás 1797-ben pedig az utóbbi eltűnését és a rozs megjelenését mutatja. Ezt követően 1840 körüli perirat szerint már kukoricát is vetnek a lakosok. Ez a termésátalakok alakulásának folyamatában, illetve egy esetleges kulturális hatás fényében lehet érdekes. A rozs megjelenése egybeesik a német lakosság beköltözésével, ami természetesen véletlen is lehet, de a német eklézsia által bevetett telek és a magyar eklézsia által birtokolt malom bevételeit ismerve elmondható, hogy előbbiek több esetben jegyezték fel a rozst mint bevételt, illetve veteményt, mely talán egy újabb kulturális különbséget mutat a két csoport között, és további kutatásra érdemes.

A mezőgazdasági lakosság egyik vagyontípusával kapcsolatban az elaprózódás mellett egy másik folyamatról is sikerült képet alkotnom. Ehhez azoknak a korszakoknak az adóösszeírását használtam fel, melyekben a település önadózó volt. A mintaévek között eltelt számos év ellenére az ábrák összehasonlítása jól kifejezi, milyen mértékben változott a népesség, és azon belül egyes csoportok vagyoni háttere. A következő ábrák egymás mellé illesztett oszlopon mutatják az egyes adó kategóriák által befizetett összeget és a befizetők létszámát. Az elsőnél (magyar forintról) dénárra, a másodiknál (oszt-rák értékű forintból) krajcárra váltottam át az adóösszeget, és mivel mindkét váltó decimális – legalábbis mennyiségükben –, könnyen összehasonlíthatóak. A 7. ábra 157 személy adatait tartalmazza, így 1728-ban egy egyenletes eloszlás mutatható ki, ahol a két szélsőértékhez (251–300 és 701–800 közé eső adó kategóriák) tartozó, illetve a kettőjük között adózó személyek birtokolják a vagyon többségét. A középréteg igen differenciált, ám hozzá képest a szegényebb és gazdagabb adózók létszáma elhanyagolható. A 19. század közepére ez a kép átalakult. A 8. ábra szerint a szegényebb lakosság mind számában, mind pedig az általa befizetett értékben megerősödött, a középréteg pedig sokkal kisebb hangsúlyt kapott, mint korábban. Egy második görbület is látható a grafikonon, a középső adó kategóriák körében, mely önmagában kiegyensúlyozott szakasz, ami egy jól működő gazdasági középréteget mutathat. Érdekes jelenség, hogy az adózók többsége bőven átlag (54.39) alatt adózott, s akadt olyan adózó, mely önmagában számos kategórián felül fizetett. Az egyensúly felbomlása növelte a kényszert a bevételek növeléséért folyó perben a lakosság részéről. A birtokosok részéről ellenben akár negatív hatást is okozhatott volna, ha a jobbágyság szerint jogosnak vélt területeket kiadják, hiszen a lakosság plusz erőforrásokhoz jutva kevésbé szorult volna rá az uradalmi munkákra. A település női tulajdonosairól el lehet mondani, hogy 1727-ben csupán egy női adózó szerepel az összeírásban, 1858-ban már 220, ezért ők külön kategóriaként is kezelhetők. Adózási eloszlásukat a 9. ábra mutatja.

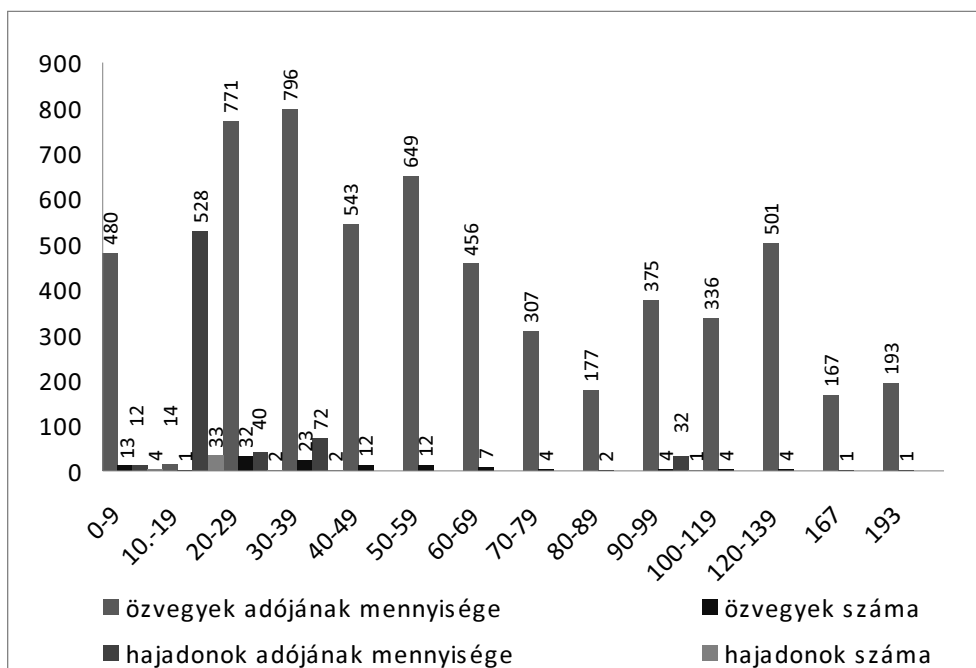

7. ábra. Adózási eloszlás (adó kategória és adózók száma) 1727-ben⁴²

8. ábra. Adózási eloszlás (adó kategória és adózók száma) 1858-ban.⁴³

⁴² MNL HBML V.607.a 5.

9. ábra. A település női adózójának eloszlása (adó kategória és adózók száma) 1858-ban.⁴⁴

A kép így annyival lesz teljesebb, hogy az özvegyek és hajadonok vezette háztartások létszámukhoz képest sokkal kevésbé részesedtek a vagyonból, mint azok a családok, melyek élén férfi állt. Ahogy látható, a két alcsoport közül a hajadonok azok, akik átlagosan kevesebben és alacsonyabb átlagos adóval rendelkeznek, mely azt mutatja, hogy az egyedülálló nők vezette család (esetleg nem egyesített vagyon) nehezebben boldogult, mint az özvegyek által birtokolt adóalap. Hogy ez minek köszönhető, egyelőre nem ismert. Mindenesetre a férfi és női háztartások közötti iskolázottsági különbség itt nem hozható fel okként, mert a református felekezetek által működtetett iskolákban a lányok részvétele arányosan csak nagyon kis százalékban múlta alul a fiúkéét a 19. század folyamán, ami a többi iskolában sem lehetett másként.

Összefoglalás helyett

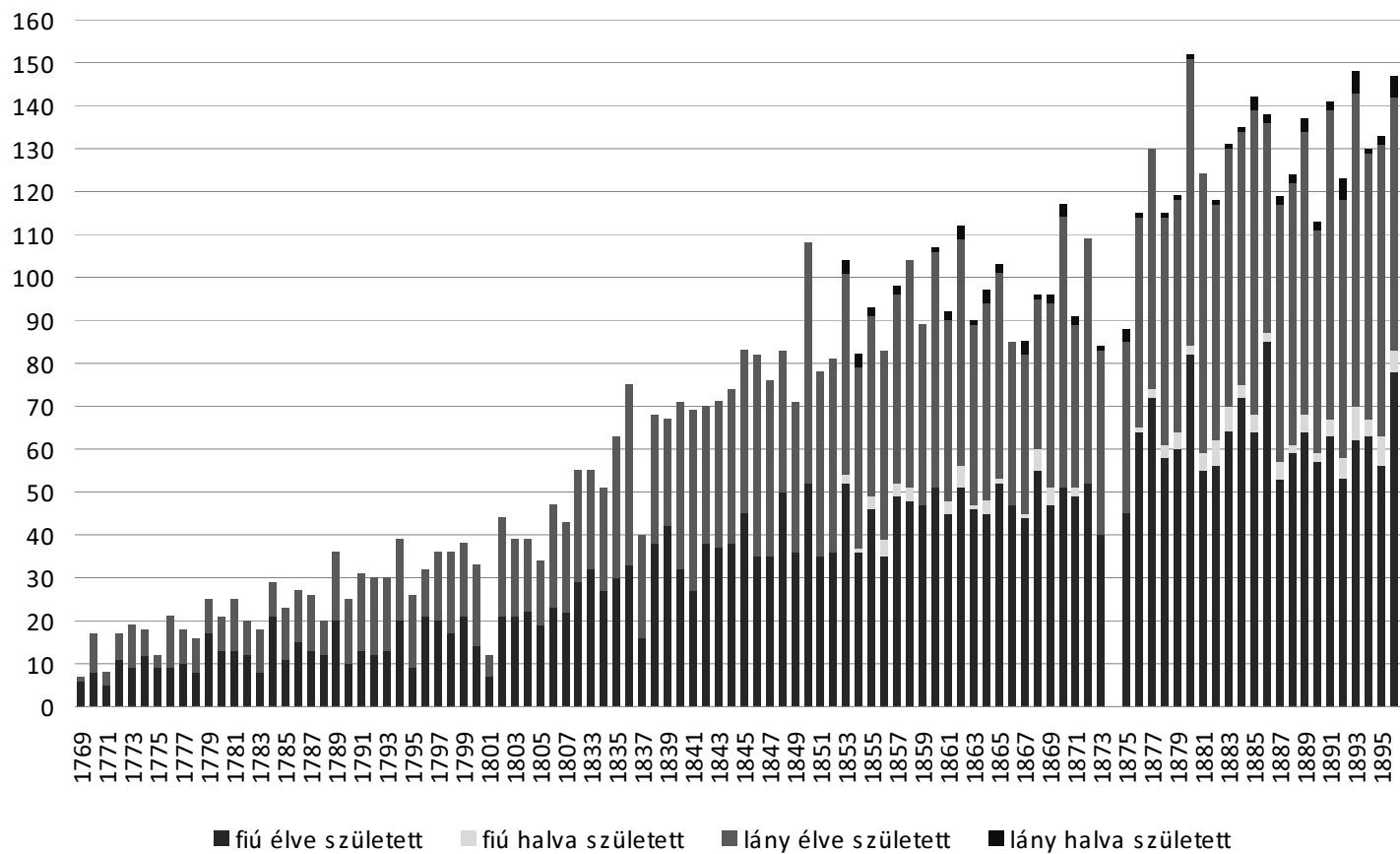
Munkámat némiképp befejezetlenül kell az olvasóközönség elé bocsátanom. Ennek oka, hogy a kutatás még nem zárult le, s épp ezért a fennmaradó pár sorban – nem palástolt, érdeklődést keltő szándékkal – a jövőbeni teendőkről szeretnék írni. Balmazújváros és a hozzá hasonló települések már nem nagyon számíthatnak új, még felfedezésre váró levéltári forrásanyagra. Ezért a már számtalanszor átlapozott anyagok az eddigieknél másabb szempontok szerinti megvilágítására – ebben az esetben a dolgozat

⁴³ MNL HBML V.607.b 1.

⁴⁴ *uo.*

elején bemutatott kulturális és gazdasági, sőt az enyémtől eltérő megközelítésű társadalomtörténeti nézőpontra – lenne talán igény. A gazdaságtörténet folyamatosan átalakuló, módszertani vitákban bővelkedő világát kihasználva a múlt embereinek mindennapi megélhetésébe, erőnlétébe, egészségi állapotába való bepillantást a jelen lakója is hasznosíthatná. Amihez hozzájárulhat az Oral History előnyeinek minél hamarabbi, és talán egységes irányelvek, illetve tematika szerinti kihasználása annak érdekében, hogy a személyes történelmen túl ne vesszenek el a közösség tagjainak kollektív gondolatai, a hétköznapiakban megbújó és a társadalmat keresztül-kasul átszövő, hosszú távú kulturális hatások és a rövid távú sorsmegoldások.

(Jegyzet A) Német származású szülöttek 1769-1807; 1831-1873; 1875-1896

Róbert Káli

A Possession Law Trial and the Society of Balmazújváros in the 18–19th Century

The paper aims to outline the social history of a local community, and, at the same time, it deals with the economic and cultural processes from many aspects presented by emphasizing the effects of the natural environment. Utilizing the benefits of quantitative historiography and research methodology of historical geography, the goal of the researcher was to show the different angles and points of view in his work, in parallel with the mosaic patterned structure of the study.

Források

Kézírtas források

- BKPI Balmazújvárosi Katolikus Plébánia Irattára.
Balmazújvárosi Katolikus Plébánia Anyakönyvei.
III. k. Kereszteltek 1836–1853.; V. k. Halottak 1841–1851.;
VI. k. Kereszteltek 1853–1868.; VII. k. Halottak 1853–1868.;
IX. k. Kereszteltek 1869–1906.; X. k. Halottak 1869–1906.
- BUM Balmazújvárosi Múzeum. [Semsey Andor Múzeum.] Általános Történeti Gyűjtemény.
Úrbéri periratok. 2001.2.1.
Családi Iratok. (A Semsey család iratai.) 95.33.1.; 95.39.1.
- MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
V.607.a Feudáliskori iratok. 1., 2., 5., 6.
V.607.b Önkormányzati iratok. 1.
V.607.d Adóügyi iratok. 6.
- TtREL Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár.
I.1.s Püspöki Hivatal iratai. Egyházlátogatási iratok. Egyházközségi és Iskolai kimutatások. 13/a., 13/b. d. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye iratai. 1790–1935.
I.1.s Püspöki Hivatal iratai. Egyházlátogatási iratok. Egyházközségi és Iskolai kimutatások. 16. d. Debreceni egyházmegye 1738–1919.
I.1.s Püspöki Hivatal iratai. Egyházlátogatási iratok. Egyházközségi és Iskolai kimutatások. 17. d. Debreceni egyházmegye 1784–1801.
I.28.c Alsószabolcs-Hajdúvidéki egyházmegye iratai.
Egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 1-3., 6-21., 23-29., 31-36., 40-46. k.

Nyomtatott forráskiadványok

- Dányi – Dávid 1960. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk.: Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960.
- Dányi 1993. Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp., 1993.
- Pók 1992. Szabolcs Vármegye Katonai Leírása 1782–1785. Közzéteszi: Pók Judit. Nyíregyháza, 1992.
- Pozsonyi 2012. A balmazújvárosi német református egyház anyakönyvei. I. k. Születési Anyakönyvek 1769–1897. Közzéteszi: Pozsonyi József. Balmazújváros, 2012.

- Pozsonyi 2013. A balmazújvárosi német református egyház anyakönyvei. II. k. Házassági Anyakönyvek 1765–1912. Közzéteszi: Pozsonyi József. Balmazújváros, 2013.
- Réthy 1970. Réthy Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. Bp., 1970. 223-575.
- Réthy 1998. Réthy Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900. I. k. Bp., 1998.
- Réthy 1999. Réthy Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900. II. k. Bp., 1999.
- Sebők 2005. Az 1869-es népszámlálás vallási adatai. Szerk.: Sebők László. Bp., 2005.
- Ifj. Varga 1984. Balmazújváros kamarai összeírása 1794-ből és 1797-ből. Ford.: Ifj. Varga Antal. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XI. Szerk.: Gazdag István. (1984). 161-176.
- Ifj. Varga 1985. Az 1794. és 1797. évi balmazújvárosi kamarai összeírás. II. rész. Ford.: Ifj. Varga Antal. In: A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XII. Szerk.: Gazdag István. (1985). 157-174.

Elektronikus forráskiadványok

- BUM Balmazújvárosi Múzeum. [Semsey Andor Múzeum.]
Általános Történeti Gyűjtemény.
Balmazújváros, a Piac-tér képe. 86.29.1.
http://www.lmvk.hu/index.php?option=com_phocagallery&view=category&id=25:varoskepek&Itemid=152
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 24.)
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.
E 156. Magyar kincstári levéltárak.
Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscriptiones.
<http://mol.arcanum.hu/urbarium/opt/a101112?v=pdf&q=BRTK%3D%28Balmaz%2FAjv%2E1ros%29&a=list>
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.)
N 78. Regnicolaris levéltár. Archivum regni.
1715. évi összeírás.
<http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/az-1715-evi-orszasos-osszeiras/adatlap/1535>
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.)
N 79. Regnicolaris levéltár. Archivum regni.
1720. évi összeírás.
<http://193.224.149.8/adatbazisok/adatbazis/az-1720-evi-orszasos-osszeiras/adatlap/4221>
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 19.)

- MNL SZSZBML Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára.
IV. A. 1. g. 1377. k. Balmaz Ujváros helységnek urbarioma.
<http://www.szabarchiv.hu/drupal/balmaz-ujvaros-urbariuma>
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 22.)
- Népszámlálás 1881. Az 1881-es népszámlálás adatai. (Internetes adatbázis.)
<http://midaportal.extra.hu/adatbazisok.html>
Forrás: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei. (Bp., 1882.)
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.)
- Népszámlálás 1910. Népszámlálási adatok 1910. (Internetes adatbázis.)
<http://www.omm1910.hu/?/adatbank>
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.)
- 1000 év törvényei 1000 év törvényei. (Internetes adatbázis.)
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5376>
(Utolsó letöltés: 2014. június 14.)
- I. katonai felmérés Az Első Katonai Felmérés (1763–1785.) Magyar Királyság. (Arcanum Adatbázis, DVD-kiadvány) Bp., 2004.
- II. katonai felmérés A Második Katonai Felmérés (1806–1869.)
http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html
(Utolsó letöltés: 2013. augusztus 20.)

Szóbeli források

- Káli 2013. Interjú Cs. Erzsébettel, 2013 szeptember. Készítette: Káli Róbert. (A felvétel a szerző tulajdonában van.)
- Papp – Kovács 2010. Balmazújvárosi svábok kálváriája. Gulág-málenkij robot. Papp Márta és Kovács István 2010-es felvétele.
<http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/balmazujvarosi-svabok-kalvariaja>
(Utolsó letöltés: 2013. szeptember 14.)

Szakirodalom

- Beluszky 2005. Magyarország történeti földrajza I. Szerk.: Beluszky Pál. Bp.–Pécs, 2005.
- Beluszky 2001. Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs, 2001.
- Benda 2006. Benda Gyula: Társadalomtörténeti Tanulmányok. Bp., 2006.

- Eddie, Scott M. 1996. Eddie, Scott M.: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Debrecen, 1996.
- Floud – Fogel – Harris – Hong 2011. Floud Roderick – Robert W. Fogel – Bernard Harris – Sok Chul Hong: The Changing Body. Health, Nutrition and Human Development in the Western World since 1700. Cambridge, 2011.
- Fogel 2012. Fogel, Robert W.: Explaining Long-Term Trends in Health and Longevity. Cambridge, 2012.
- Gergely 2005. Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2005.
- Halmos 2003. Halmos Sándor: „Emlékezz meg!” Hajdú-Bihar megye zsidóságának története napjainkig. Debrecen, 2003.
- Honvári 1997. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk.: Honvári János. Bp., 1997.
- Kövér 2011. Kövér György: A tisztaeszlári dráma. Bp., 2011.
- Livi Bacci 1999. Massimo Livi Bacci: A világ népességének rövid története. Bp., 1999.
- Mendöl 1940. Mendöl Tibor: Hajdú vármegye és Debrecen földrajza. In: Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. (Vármegyei szociográfiák.) Szerk.: Csobán Endre. Bp., 1940.
- Ötvös 1996. Ötvös László: A Hajdúvidéki Református Egyházmegye története. Az egyházi élet hétköznapijai. Debrecen, 1996.
- Pounds 2003. Pounds, Norman J. G.: Európa történeti földrajza. Bp., 2003.
- Pozsonyi 2002. Pozsonyi József: Régi magyar családok. A semsei Semsey család története. Debrecen, 2002.
- Presson 2010. Presson, Karl Gunnar: An Economic History of Europe. Cambridge, 2010.
- Rácz 2008a. Rácz Lajos: Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon. In: Korall, 9. (2008) 31. sz. 132-160.
- Rácz 2008b. Rácz Lajos: Magyarország környezettörténete az újkorig. Természettörténelem 1. Bp., 2008.
- Rockoff 2012. Rockoff, Hugh: America's Economic Way of War. War and the US Economy from the Spanish-American War to the Persian Gulf War. Cambridge, 2012.
- Ifj. Varga 1958. Ifj. Varga Antal: Balmazújváros történelme 1945-ig. Debrecen, 1958.